

KOZMA Tamás

Hogyan lettem szociológus?

A szociológiával battonyai tanár koromban találkoztam először. Nem előzmények nélkül persze. Tanítóképzősként – ami akkor (1953–57) még középiskolát jelentett – szédültem bele először a népi írókba (a szédület és elragadtatás azóta is tart). Ez szakítást jelentett apám családjával, ahonnan a nevemet és a társadalmi származásomat örököltem, valamint odafordulást valamihez, amit csak távolról és csak képzeletből ismertem: a „néphez” (amelyen akkor elsősorban Nyíró és Tamási karaktereit értettem). Kedves tanárim – a magyaros Bihari János és a történelmes Bódi Ferenc – adhatták az indítást, vagy talán valaki, valakik anyám környezetéből (az egykori Baár-Madas-os tanártársai? Ravaszék? Bibóék?). Mihelyt újból megjelent – talán 1957-ben –, kézbe vettem és egy ültömben elolvastam a *Viharsarkot*, majd a budapesti Kiskörúton, a Toldi mozi melletti antikváriumban megszereztem Szabó Dezsőt (*Az egész látóhatár*) és Németh Lászlót (*A minőség forradalma*). Már nem emlékszem pontosan, kitől kaptam Acsády Ignác terjedelmes *Magyar jobbágyság történetét*, talán aktuális mentoromtól, az unitárius lelkésztől. Akkoriban mindenesetre tanár vagy lelkész szerettem volna lenni.

Ilyen indíttatás után sem tudtam azonban, mi is a szociológia. Könnyen lehetett a „szocializmusra” asszociálni, annál pedig semmi sem állott távolabb tőlem. A könyv azonban, amelyet kézbe vettem – a tanári könyvtár „őreként” Battonyán könnyen megrendelhettem –, Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa szerkesztésében (*A szociológiai felvétel módszerei*) minden volt, csak „szocializmus” nem. Tulajdonképpen fordításkötet; szemelvénygyűjtemény az akkor korszerűnek számító, főleg amerikai kutatómódszertanokból. Izgatottan forgattam, hogy minél többet értsek a szociológiából – de így utólag bevallhatom, hogy nem sokra mentem vele. A csalódást nem vallottam be magamnak; inkább annak tudtam be, hogy nem ismerem eléggé „a szociológiát” (nem is ismertem). Meg az akkor mögötte húzódó, azt megalapozó statisztikát sem. Úgyhogy a következő olvasmányom Hajtman Béla statisztika-könyve lett.

Vele könnyebben boldogultam. Részben, talán, mert régebbi és gyakorlottabb tanár volt, mint Cseh-Szombathy és Ferge, részben mert a statisztikát, bármennyire száraz volt is, könnyebben érttem (holott a matematikától, bár kaptam jó jegyeket is az iskolában, mindig borzadoztam). Hajtman könyve és a csatolt táblázatok mégis remek segítséget jelentettek. Zsebszámológépeink akkor még nem voltak, korrelációt és regressziót kézzel és táblázatból számoltunk. Hajtmanon és a statisztikán keresztül furakodtam be – mintegy a hátsó ajtón – a szociológiába. Az egyik segített a másikhoz közelebb kerülni; a másikat (a szociológiát) pedig mindenáron érteni akartam, úgyhogy a kedvéért elszenvedtem a fapados statisztikát is.

A terep meg ott hevert – hogy stílszerű legyek – a lábam előtt. Az iskola, a gyerekek. Tanító koromban, az 1960-as évek elején – később gimnáziumi tanár koromban is, az 1960-

as évek végén –, szabály volt az osztályfőnöki családlátogatás. Ami annyit jelentett, hogy osztályom gyerekeit, azok családját évente legalább egyszer végig kellett vizitelni. Faluhelyen (Dombegyház) és kisvárosban (Battonya) ez nem jelentett ugyanolyan kényelmetlenséget és akkora kihívást, mint jelentett volna például Budapesten; de azért épp eléggé kényelmetlen volt. Viszont nagyon-nagyon tanulságos; egy-egy látogatásra máig emlékszem. Az előző délutáni-esti látogatás után másnap délelőtt már más szemmel néztem azt a lányt vagy fiút, akivel otthon találkoztam – mintha a színészt a szereplése után a színpalak mögött kerestem volna föl.

Úgyhogy az „empíria” lényegében adva is volt; csak „értelmezni” kellett. Én addig úgy értelmeztem, ahogy kedvenc népi íróimtól eltanultam: a magyar nép hullása, kitétsége, szenvedése stb. mintájára és fogalmaiban. Az, hogy ez már mégsem ugyanaz „a nép”, pláne nem a havasok népe, a hargitai faragók és furfangosok, mit sem számított. Ha valaki elég sokat olvas – és én elég sokat olvastam –, úgysem látja meg olvasmányai mögött azt a bizonyos „valóságot”. Hogyan lehetett azonban összehozni a szociológiát – a maga statisztikai adatfölvételeivel, kérdőíves vizsgálataival, alapsokaságával és mintáival, korreláció- és regresszió-számításaival –, meg a családlátogatások tapasztalatait?

Ezeken töprengve – a gimnázium a lakásunktól talán tíz percnyi sétára volt –, tanítványaim sűrű köszöntgetése közben (divat, sőt kötelező volt előre köszönniük) Harsányi István kis könyve (*A tanulók megismerése*) sietett segítségemre. Ez ugyan nem szociológia volt, de nem is pszichológia – pedagógia még kevésbé –, hanem az a bizonyos köztes műfaj, amelyet azóta is szociálpszichológiának neveznek. Harsányi – egykor maga is gyakorló tanár – praktikus eszközt akart tanártársai kezébe adni ahhoz, hogy jobban megismerhessék a tanítványukat. Mint szociálpszichológus és mint hajdani tehetségmentő, a gyerekek otthoni, családi, társadalmi helyzetére hívta föl tanártársai figyelmét. „Tesztjeit” – amelyek inkább aprócska kérdőívvezetések voltak, ma talán fókuszcsoporthoz beszélgetésnek nevezném őket – azonnál kipróbáltam. És beváltak! Osztályfőnöknek és tanítványainak egyaránt örömet okoztak: a gyerekek kiírták magukból, ami nyomasztotta őket, én pedig döbbenet szembesültem a leírt „valósággal” (már nem a „havasok népével”, hanem az alföldi téveszekével).

Akkoriban Szegedre jártam egyetemre, s amíg a szombati konzultációk végén megvártam a battonyai vonatot – este 10 után indult vissza –, az egyetemi könyvtárban ültem. Véletlenül találtam rá Pataki Ferenc akkor új tanulmányára a neveléstudomány akadémiai kötetében. Patakinak, úgy tűnt, előbb sikerült, mint nekem, összekapcsolni a szocializmust és a szociológiát, az iskolai valóságot és a társadalomtudományi kutatást. És hogy teljes legyen a kép, egyszer, visszafelé a vonaton Buda Béla cikke is kezembe került az akkori *Valóságban* (igényes szövegnek látszott, sokáig olvastam, jegyzeteltem is, hogy pontosan értsem). Harsányi, Pataki és Buda – utóbbi a szocializációs elmélettel, amely pillanat alatt fölülírt a fejemben minden nevelélméletet – egyik oldalon; Cseh-Szombathy, Ferge és Hajtman a másikon. Máig imponáló tanári kara ennek az én „levelezős” szociológia tanulásonak (miközben formálisan a magyar-történelem szakos tanári diplomát akartam megszerezni). S amikor hajnalban leszálltam a vonatról – a nyolcvan kilométert a vonat több mint négy óra alatt tette meg –, mellettem, köröttem a téli hajnalban az a bizonyos „valóság”, amelyet későbbi szociológus ismerőseim oly elszántan látogattak és kerestek.

De a szakdolgozatom, és annak nyomában, nagy elszántsággal a kisdoktorim, még nem erről a valóságról és nem is ezekről a dilemmáimról szólt. Emelkedettebb tárgyat választottam (analitikus filozófia), jó távol az iskolaudvar és az olajos osztálypadló valóságától, hogy mélázní, töprengeni és gondolkodni lehessen rajta. Több-kevesebb sikerrel meg is védtem ezeket a dolgozatokat, büszkén a középiskolai tanár diplomámra és boldogan a doktori címem miatt.

Bölcsészként még mindig az ábrándok világában éltem, holott naponta szembesültem azzal a bizonyos „valósággal”. A kettő mégsem kötődött össze, csak jóval később. Olyannyira nem, hogy amikor aspiránsnak jelentkeztem, akkor is magabiztosan vágtam rá a kutatási témám címét: „analitikus nevelésfilozófia a polgári pedagógiában” (ahány szó, annyi nevetethetnek támad ma). Csak az akadémiai tisztviselő figyelmeztetett az íróasztala mögül – ő jobban érzekelte ábrándom és valóságom kettősségét –, hogy valami gyakorlatiasabb tárgy kellene. „Akkor hát legyen ez: Hátrányos helyzetű gyerekek falun.” Kimondtam. Hazautaztam, nekiültem, és egyetlen délelőtt megírtam a vázlatát. Csak aztán meredtem rá: ez számomra is váratlan volt.

Mégsem volt egészen új. Évek óta érlelődött, de úgy, hogy nem is vettem róla tudomást. Már a cím maga is. Éppen az, amivel az 1960-as években tanítóként és tanárként együtt éltem: hátrányos helyzetű gyerekekkel falun, kisvárosban. A „hátrányos helyzet” akkoriban vált újra közforgalmúvá, miután az oktatáspolitikában megszüntették a „származás szerinti kategorizálást”. Később szemérmeskedve, de figyelmeztetőleg helyesbítettek: csak az adminisztratív kategorizálást; bár az F-ek a nevek előtt még jó sokáig ott maradtak az osztálykönyvekben. A „falu” az a hely volt, ahol nagyvárosi létünkre szerettem, szerettünk lenni; igaz, a kisvárosban (Battonyán) még inkább. A „gyerekek” pedig bizonytalan, de érzékelhető szakítást jelentettek mindazzal, amit pedagógiában másfél évtized óta tanultam. Mert a „tanuló” gyerek is, de a gyerek azért másként hangzott (még csak nem is „gyermek”). A „tanuló” lett volna a pedagógia. A „gyerek” lett valami új, a szociológia.

Ezt persze csak most magyarázom bele a hirtelen jött címválasztásba – így, távolabbról nézve biztosan mégis benne volt. Akkor csak annyit tudtam – s azt sem gondoltam végig –, hogy össze akarom kapcsolni azt, amivel, akikkel foglalkozom azzal, amit olvastam. Olvasmányaimból próbálok majd valami keretet összerakni a sok lány és fiú, a meghökkentően elsülylyedt és a meghökkentően fölkapaszkodó családok – szerbek, románok, szlovákok, magyarok –, a napfényes szeptemberi reggelek, a végtelen beszélgetések és ifjonti szerelmek köré.

Aki ma kézbe veszi a *Hátrányos helyzetű* – kandidátusi értekezésem, amely később könyvben is megjelent –, mindezt aligha fedezi föl benne. Magam is inkább a bizonyítási vágyat érzem ki belőle; a törekvést, hogy valóban elfogadjanak annak, akivé lenni akartam: nevelésszociológusnak. Ezt a törekvést mindjárt az alcíme jelzi: *Egy oktatásügyi probléma társadalmi vetületei*. Tanárom, későbbi kollégám, máig jó barátom, a szegedi Nagy József „pedagógiáit” javasolt – én azonban az „oktatásügyi problémá”-hoz ragaszkodtam. Oktatáspolitikait, akkor az 1970-es évek elején még nem illett írni. A „társadalmi vetületek” pedig azt sugallotta, hogy nem az iskolán belül kell keresni a megoldást, hanem az azt körülvevő társadalomban.

A könyv első fele – hogy úgy mondjam, az „értelmezési keret” – mindenestől társadalompolitika. Ezt az 1960-as évek lazulásakor tanultam, amikor életemben először Nyugaton jártam. 1970-ben tíz napot töltöttem Svédországban, majd másfél évvel később, csodák csodájára, egy egész nyári egyetemi szemesztert ugyanott. Az 1970-es évek skandináv valósága engem is megragadott; az pedig különösen, hogy erről itthon szabadabban lehetett beszélni, mint, mondjuk Nyugat-Németországról (ahol egyébként nem is jártam). A skandináv szociáldemokrácia szelleme kelt életre a *Hátrányos helyzetű* lapjain, amint éppen komprehenzív iskolát szerveznek, jóléti államot üzemeltetnek, egyenlőséget teremtenek ember és ember, gyermek és gyermek között, a gazdagok adójából ingyen tankönyvet és ebédet osztanak. Harcos híve lettem annak, hogy az iskolai hátrányokat leginkább a társadalomban kellene megoldani (székelyföldi ábrándjaim Skandináviába költöztek).

Az „empíriát” – amelyen akkor már, az 1970-es évek szociológusainak mintájára, magam is jórészt statisztikát értettem – sajátosan sikerült megoldani. Belecsöppentem a nemzetközi

iskolai teljesítményméréseknek abba a sorozatába, amelyből később a mai PISA-vizsgálatok kinőttek. A részvétel egy húsz országra kiterjedő adatgyűjtésben, az adatok kijuttatása egy nyugati számítóközpontba (Stanford), majd azok értékelése és az eredmények terjesztése igen nagy föladat volt akkoriban azoknak, akik ekörül bábáskodtunk. Nulla tapasztalattal, viszont harcias elkötelezettséggel. Cserébe a fáradozásért – ma már így természetes – magam is felhasználhattam az adatokat. S akkor kitaláltam valamit, amire máig büszke vagyok (bár már nem annyira, mint eredetileg). Az iskolák, a bennük tanuló gyerekek és az iskola székhelyének (beiskolázási körzetének) statisztikai adatait egységben kezeltem, ún. „iskolakörzeteket” alakítottam ki belőlük. Végül is ezek lettek az összehasonlításom egységei; így a gyerekek teljesítményeit iskolai és települési mutatókkal kombinálva.

Mégsem volt annyira könnyű a jóléti állapotot, az IEA-vizsgálatokat (*International Association for the Evaluation of Educational Achievement*), meg a dombegyházi és battonyai gyerekeket egy könyvvé gyúrni. Az 5-ös buszra várva – a feleségem elé mentem, amikor már sokat írtam – egy délután váratlanul „megvilágosodtam”. A statisztikai elemzések közé mintegy illusztrációképpen battonyai tanítványaim eseteit applikáltam (ma már jól ismert szerkesztési technika). Így állt össze az első könyvem – majdnem az első, mert egy akkor már megjelent, igaz, a nevem nélkül, de mégis –, jól védhető disszertáció és kelendő kiadvány.

*

[...] A vívódás azonban most már nem a kutatásnak szólt; sikeresen megvédtem a *Hátrányos helyzetet*. (Tudományos minősítést akkor az Akadémia adott, mint most tudományos fokozatot az egyetemek. Az első „minősítést” *kandidátusnak* nevezték, mint most az egyetemeken a *PbD-t*.) Szociológus ugyan nem lettem tőle – minden tudományos fokozatomat neveléstudományban szereztem –, de már nem voltam töről metszett pedagógus sem. Ennél kényelmetlenebb volt, hogy kutató sem lettem, bármennyire szerettem volna is, hanem maradtam „hírlapíró”. Igyekeztem mindenütt ott lenni, ahol oktatással kapcsolatos szociológiai kutatás indult vagy szerveződött – de sehol sem számítottam „szakmabelinek”. Eközben ért a meghívás a Műszaki Egyetemről, hogy tanítsak pedagógiát.

Akkor még nem fogtam föl, miről is lehet szó (pedagógia? a Műszakin?). Csak az lebegett előttem, hogy ismét taníthatok. Azt sem kérdeztem, hogy mit tanítsak és kinek, az csak később derült ki. A meghívás végül is úgy szólt, hogy tanítsak nevelélméletet szakoktatóknak; vagyis azoknak a mestereknek, művezetőknek, idősebb és beérkezettebb szakmunkásoknak, akikre egy-egy szakma szakmunkás tanulói voltak bízva. Szövőnőkkel, gépkocsivezetőkkel és gépi forgácsolókkal találkoztam; közülük csak a gépjármű oktatókat ismertem, őket is csak személyes tapasztalatból (hivatásos jogosítványt szereztem).

Ez volt akkora dilemma – legalábbis nekem –, mint amikor a battonyai gyerekeket Hajtman Béla statisztikájával próbáltam megérteni. A Műszaki Egyetem és tanárképző intézete idegen világ volt; utóbb kellemes csalódás, életre szóló emlék. Vettem a nevelélméletet, és nézegetni kezdtem. És akkor visszajött: igen, ezt már egyszer sikerült lefordítanom a saját „új nyelvemre”. A nevelést szocializációra, a családot és pedagógust az iskola és környéke viszonyára, az értelmi, érzelmi stb. nevelést a szociálpszichológiai szerepelméltre. Vettem a ceruzát, és a tartalomjegyzék mellé, a lapszélre fölírtam a félévi foglalkozások témáit „szociológiául”. Aztán rámeredtem: ilyen én is szívesen olvasnék.

Irány a könyvtár (Országos Pedagógiai Könyvtár, akkoriban az Oktatásügyi Minisztérium „hónaljában”, az alagsorban, a Honvéd utca felől). Ismerősként köszöntöttek, disszertáció írás idején sokat jártam ide. Most valami nevelésszociológiát kerestem. Sajnos, nem találtam; kivéve Jáki László és Salamon Zoltán szöveggyűjteményét, az sem profi szociológia. Oda lyukadtam ki, hogy egy „szociológiai nevelélméletet” nekem magamnak kell kitalálnom.

Segítségemre volt az a nyári egyetem, amelyet Svédországban végeztem, s ahol Havighurst is tanárom volt. Amikor megtudta az érdeklődésemet, kezembe adta néhány könyvét. Közte azt a nevelésszociológiai bevezetőt is, amelyre most rátaláltam.

Így készültem előadásról előadásra nevelésméletet tanítani gépkocsivezetőknek, textilipari oktatóknak és gépi forgácsolóknak. Minden konzultáció háromórás volt, és háromszor tanítottam végig. Az első heti konzultációra még túlkészültem, nehogy belesüljek; a második csoportnak már magabiztosan adtam elő; a harmadik csoportnak – a harmadik héten – már a hallgatóság kérdéseinek is az ismeretében. A tanári munka, ha sikeres, örömforrás is egyben, hallgatónak, tanárnak egyaránt. Nekem minden konzultáció örömforrás volt. Elfelejtettem a tépelődéseimet, azt, hogy hová is tartozom, hogyan alakítsam a további életemet. Mindent elfeledtetett a készülés, a katedra és a konzultációk. Meg még valami: rájöttem, mennyi alkotómunka rejlik is mindebben. Érdemesnek látszott formába önteni.

Így aztán minden második konzultáció után – talán a textilipariak voltak akkor soron, főként nők, a legfogékonyabb csoportom – hazamenve leültem az írógéphez. És írni kezdtem. Rájöttem, hogy írás közben nem szabad tépelődni. Nem szabad keresni a szavakat és a mondatokat – még kevésbé szabad kitörölni őket, főként nem a kezdet kezdetén. (Ehhez az újságírás is hozzásegített, meg az, hogy egyenesen írógépbe fogalmaztam.) A cím adott volt; fölírtam hát a lap tetejére. Aztán igyekeztem azzal folytatni, amit előadás közben mondtam. Semmi irodalmazás, semmi idézés, semmi hivatkozás; azt készülés közben úgyis megtettem. Csak befelé figyelés arra, amit egyszer már elmondtam. Nem olvastam vissza a szöveget addig, míg fejből le nem írtam az egész előadást. Sőt még utána sem; hagytam inkább állni.

Sokat írtam akkor már – cikket, dolgozatot, naplót, disszertációt –, de így, ilyent még soha. Az eredmény váratlan volt, és meglepő. Könnyed, gördülékeny szöveg került ki a gépből. Összefogottabb, mint amikor élőben mondtam el, de gördülékenyebb, mint ha spekuláltam volna rajta. S jóval könnyebb, érthetőbb, „fogyaszthatóbb”. Ahogy haladt előre a félév, úgy haladtam előre én is a kézirattal. Most már látható volt, hogy könyv kerekedik belőle. Egy jegyzet, amilyen még nem volt a hazai piacon; egy köztes irodalom pedagógia és szociológia között.

Azóta sokszor elmondtam már, sokat módosítva, variálva rajta. Mivel többször kiadták, többszörösen átrendeztem, bővítettem, igyekeztem modernizálni is. Nem mondhatnám, hogy ez „a” nevelésszociológia; inkább csak egy a lehetségesek között. Később megismertem másokat – Andorka Rudolfét többek között –, ezek sokkal inkább szociológiák voltak pedagógusoknak. Az enyém – később már testesebb tankönyv is –, bár jórészt szintén „pedagógusoknak” készült (eredetileg szakoktatóknak), más volt. A nevelés alapját interpretálta társadalomtudományosan; legfontosabb mondanivalója a „szocializáció” volt, ahogy azt egykor Margaret Mead értette és alkalmazta.

A jegyzet nehezen állt talpra mégis. Nem a kézirat – az egykettőre megvolt, és igen szerettem. Hanem a tankönyv. Főként mert a szociológiát – annak oktatását, terjesztését – akkor, az 1970-es évek második felében külön minisztériumi főosztály ellenőrizte. Én más vizeken hajóztam: a pedagógusképzésben. A pedagógusképző főosztályon valakinek (Füle Sándor) megtetszett az ötlet és a jegyzet, kiadatta és kezdte taníttatni a főiskolai tanárképzésben.

Pályám során ezt a jegyzetet még kétszer átalakítottam: jegyzetből könyvvé, könyvből tankönyvvé (utóbbi már a rendszerváltozás során). És sokszor adtam elő, szöveggyűjteménnyel, kérdés-feleletekkel, szakdolgozatokkal. Most is a gépemen tartom, és folyamatosan kiegészítem. Mások sok más is tanítanak, mert a rendszerváltozás kiszabadította a nevelésszociológiát a marxizmus kalodájából. Én azonban még mindig ezt az ifjonti szerelmet szeretem.

*

Az akadémiai kutató csoport, amelyet a pártintézet helyett választottam, a Várban kapott szobákat, a volt primási palotában (ma ismét az). A belső körfolyosó túloldalán a Szociológiai Kutató egy részlege működött. Elég volt átsétálni oda, hogy szociológusokkal találkozzam és ismerkedjem. Bár újságírással (*Köznevelés*) és a nemzetközi értékeléssel (IEA) tele volt a kezem – amellett végül is pedagógiai kutatónak alkalmazott az Akadémia –, az ismerkedés és beszélgetés jól jött. Meg a tapasztalatszerzés. A Pedagógiai Kutatóban (MTA Pedagógiai Kutató Csoport) „pártföladatot” hajtottunk végre: egy állítólagos iskolareformot kellett (kellett volna) előkészítenünk, az ún. tízosztályos iskolát. (Az Országos Tervhivatal és energikus képviselője, Timár János nagyon akarta. A minisztérium, ahol csak lehetett, ellenállt. A Pártközpont pedig egy párthatározattal letudta a dolgot, és inkább kutatási föladatnak állította be.) Ilyesmiről a Szociológián (MTA Szociológiai Kutató Intézete) 1968 óta már nem volt szó. Tudományos vizsgálatokat végeztek, módszertanilag a lehető legkorrektebben, nehogy megint rajtaveszítsenek. Nem is tűntek egy csapatnak, mint mi, a Pedagógián. Az intézeti napokon – rendszerint kedd és péntek volt az az Akadémián – inkább kedélyes dumapartinak látszottak.

[...] Iskolakutatásaink csúcsa a „Lajosmizse-kutatás” volt (magunk közt neveztük így, elég rátartian). Úgy bonyolítottuk le, ahogy társadalomkutatókhoz akkor már illett. Megrendelőt kerestünk – a Bács-Kiskun megyei művelődési osztályvezetőt –, aki éppen a tanyai iskolák összevonásával bajlódott, és aki úgy bánt velünk, mint elkötelezett, bár kezdő kutatókkal illik (s talán az Akadémia is imponált neki, még ha titkolta is). Bács-Kiskun megye kivételes volt a megyék körében politikai vezetése (Pozsgay Imre) és tanyapolitikája (Romány Pál) miatt. Mi arról igyekeztünk képet kapni, hogyan fogadnák a tanyai iskolák tervezett bezárását a szülők, és mit szólnának egy tanyai kollégiumhoz, meg egy központi iskolához, ami meg is szerveződött aztán Lajosmizsén. A visszhang vegyes volt, a fogadtatást lehetett így is, amúgy is értelmezni. Ha a „megrendelő” nem is, mi sokat tanultunk. Könyv ugyan nem született belőle – de egy kiváló kisdoktori disszertáció igen (*Forray: Az iskolakörzetesítés társadalmi hatásai*).

Az iskolákat kezdtük már megismerni – de beszélni, legalábbis kutatóként még nem tudtunk róluk. Ferge Zsuzsa és Háber Judit iskolaszociológiája segített ugyan, de korántsem eleget. Az ő gyűjteményükben az „iskola” szó az „oktatás” helyén állt; azt gyűjtöttek össze benne a nemzetközi szakirodalomból, amire egy oktatásszociológusnak nélkülözhetetlenül szüksége volt. A mi „iskolánkat” azonban meg lehetett fogni: volt főbejárata – mellékbejárata több is –, voltak osztálytermei, tanulók és tanárok nyüzsögtek (nyűglődtek) benne. Lambert, Millham és Bullock könyve eszközt adott a kezünkbe, amivel társadalomkutató módjára vizsgálódhattunk (ha hagyták) az iskolákban – de arra nem tanított meg, hogyan kellene interpretálni azt, amit találtunk. Ehhez egy szervezetszociológus lett a segítségünkre.

Amikor Hoyle írása megjelent, alig volt szakirodalmi visszhangja (mára a szervezetszociológia egyik klasszikusává vált). Ez fölbátorított arra, hogy az iskolát – nem az egyes iskolát, hanem „az iskolát” úgy általában, ahogy akkor beszélni volt szokás róla –, társadalmi szervezetnek (*social organisation*) fogjam föl. Bármilyen vonzóan hangzott is ez, azt sajnos még nem tudtam, valójában mit jelent. Egyszer tanultam csak tankönyvből szociológiát, és ez most volt. Mindenképp rá kellett jönnöm, mit is jelent a „társadalmi szervezet”. (Mert a kifejezés egyébként közismert volt a Kádár-rendszerben; az akkori „civil szervezeteket” értették rajta, Nőszövetséget, Népfrontot, efféléit).

Így fedeztem föl magamnak a szervezetszociológiát. Mondhatnám hangzatosan, hogy ebben meg Szentpéteri István volt a tanárom, ahogy oktatásszociológiából Ferge Zsuzsa, városszociológiából meg Szelényi. Mondhatnám, bár nem volna egészen igaz. Szentpéteri nagy

szervezetszociológia összefoglalója akkor (az 1970-es évek) még meg sem jelent, valamivel később is csupán egy előzetesét adta ki (a szegedi egyetem *Acta*-sorozatában). Kulcsár Kálmánt, aki saját bevallása szerint szintén szervezetszociológiával (inkább jogszociológiával) foglalkozott – akár csak később a politológia, ez is rendszerint a jogászok terepe lett –, a szociológiatörténetéből ismertem, s különben is nehezemre esett olvasni. Amitai Etzioni egy életre magával ragadott. Sajnos, nem a szervezetekről szóló könyvét vettem először kézbe, hanem az *Aktív társadalomját*; ami ihletet adott, de alaptudást a szervezetekről nem. Úgyhogy szégyen, nem szégyen, én egy olyan tankönyvből tanultam – esténként, a szó szoros értelmében – a szervezetekről, amely műszaki olvasóknak készült, a Nemzetközi Számítástechnikai Oktató Központban.

Azóta két dolgot tudok. Az egyik, hogy a műszakiaknak szóló társadalomtudományi alapkönyvek érthetők. A másik, hogy a szervezet, mint jelenség és a szervezés, mint tevékenység szinte végtelen sok értelmezést, magyarázatot, fölfogást, vitát, interpretációt, hasznosítást, alkalmazást jelent. Igyekeztem nem elveszni bennük, bár a kísértés egyre nagyobb volt. Mint egykori pedagógus, nem is sejtettem, milyen burjánzó területre bukkantam, ahol rendszerelméletiek és rendszerszemléletesek, a szervezet biológus, fizikus és társadalomkutatói találkozgatnak, hogy értsék és félreértsék egymást. De főképp ott voltak a szervezéstudomány prófétái, és az ő követőik, a vállalati személyzetisek. (Róluk abban a korban, az 1970–80-as évek fordulóján köztudottá vált, hogy ilyen-olyan szálakon a félelmetes Belüghöz kötődnek.) A szervezetszociológiából számukra külön tudomány nőtt ki: a vezetéstudomány. A nemzetközi – értsd: jórészt amerikai – szakirodalmat a személyzetisek és munkaügyesek számára az ügyeletes társadalomkutatók értelmezték, fogyaszthatóvá formálták, alakították és adagolták.

Ez aztán már más világ volt, mint az a kezdeti szociológia, amelyre Battonyáról nézve rácsodálkoztam, és amelynek körébe elszántan, noha többnyire reménytelenül igyekeztem bekerülni. Itt sem egy doktriner marxizmus, sem egy szűk polgári kör nem állta az utamat – a nagy jövőmenésben szinte nem törődtek velem (kutatási pénz, utazási lehetőség, vállalati tanácsadás, gazdasági reformok). Vagy mégis: szinte kapóra jöttem, mint „új hús”. Amire addig még nem volt példa – mind a pedagógusok, mind a szociológusok akadémiai bizottsága tartózkodott tőlem (úgyhogy dacból én is) –, rövidesen az Akadémia szervezéstudományi bizottságában találtam magam. Héthy Lajos, a bizottság vezetője – barnára sült arca csak úgy villogott a havas erdőben, amikor séta közben barátilag üdvözöltük egymást – figyelmeztetett is: ebben a körben nem sikk, némileg gyanús is „szociológusnak” nevezni magunkat.

Amikor az akadémiai kutató csoport – a hely, ahol kutatóvá avansáltam – megszűnt, mindjárt az újonnan alakult minisztériumi vezetőképzőbe hívtak. Az 1970–80-as évek fordulóján ez volt a divat (kormányhatározat is előírta): vezetőképzőket létesíteni minden minisztérium és intézményei számára. Így a szervezetszociológia iránti egykori lelkesedésem szinte „anyagi erővé” vált; legalább is állásajánlattá. A vezetőképzőbeli előadások nyomán előbb jegyzet keletkezett, majd abból később egy könyv is, az iskoláról, mint társadalmi szervezetről. Ez lett a címe: *Tudásgyár*. Már nem emlékszem, miért éppen ezt a címet adtam neki. De sikercím lett, az biztos; idézték, használták.

*

1979–81-ben A Párt még egyszer újulni próbált, intézményeiben legalábbis. Az újulási próbálkozás sokunkat sokfelé szórt szét, noha – én legalábbis – sok minden voltam, csak pártkatoná nem. Az Akadémia pedagógiai kutató csoportja megszűnt, beolvasztották az Oktatási Minisztérium felsőoktatási kutató központjába. Én előbb Pozsgay minisztériumában találtam magam, számos „iskolakutató” kollégámmal együtt, majd rövid időre vissza az Akadémiára, a Szociológiai Intézetbe. Végül mégis csak ott kötöttem ki, ahová eredetileg szántak – bár

én nem szántam magam oda –, az újonnan szerveződő Oktatáskutató Intézetbe. Ez aztán szokatlanul tartós kapcsolatnak bizonyult: húsz évet töltöttem ott el.

Egykori kollégáim vártak, mint ahogy az intézet új igazgatója, aki régi ismerősöm volt: Gázsó Ferenc. Miért nem álltam mindjárt kötélnek? Talán az új igazgatóval szembeni ellen-szenvem miatt (erre azonban, utólag megdölgöndölvä, igazán nem szolgált rá). Talán amiatt, amit miniszteriumi tisztviselő koromban tapasztaltam, és amit nagyon nehezen éltem meg: Pozsgayt és környezetét. (A művelődéspolitikai főosztály a közvetlen környezetéhez tartozott, és egyik oka volt annak, hogy Pozsgaynak is távoznia kellett). Vagy talán azért, mert változatlanul a szociológiához vonzódtam – noha a szociológusokhoz nem mind egyformán? Kulcsár Kálmán, az 1968 után újra szervezett szociológiai kutató igazgatója hűvös távolságtartással fogadott – ő nem bánta, hogy odakerültem, ha én sem bánom meg. Mint a felhőbe repülő gép: ott bent már nem látszott igazán semmi abból a vonásból, amit a szociológia addig számomra jelentett, csak köd meg köd. Onnan kifelé nézve viszont elég naposnak látszott minden más, különösen az Oktatáskutató. Hogy mégis mennyit jelentett az az év, amit a Szociológia munkatársaként töltöttem, később látszódtott meg azokban a kapcsolatokban, amelyeket akkor szereztem. Különböféle emberekkel, akik közül élete végéig Cseh-Szombathy Lászlóval kölcsönösen tiszteltük egymást, Farkas Jánossal, Tamás Pállal, Makó Csabával pedig máig (2015) baráti viszonyt ápolok.

[...] A „művelődés” ilyen erőteljesen, sőt szinte erőszakosan kitágított értelmezését leginkább Pozsgaytól lehetett eltanulni. Nem véletlenül. Ez volt a fedőneve annak a mozgolódásnak, amely a Kádár-rendszer társadalompolitikáját kezdte föllazítani. A „művelődés”, amely mindent (sok mindent) magában foglal, már az 1980-as miniszteriumi átszervezéseknek is egyik jelszava volt; Pozsgay Imre, mint kulturális miniszter került egy tágabb hatókörű művelődési minisztérium élére. Ez persze még nem rendítette volna meg a rendszert – ahogy akkor még maga Pozsgay sem –, de valamiféle pezsgést okozott az oktatás és művelődés területén. Az akkor ismertté vált nevelési központok például egy-egy településen magukba foglalták volna nem csak az iskolát, a könyvtárat, a kultúrházat, a büfét – hanem a postát, a rendőrséget, sőt a helyi tanácsot is. Magam is láttam efféle építkezést: eléggé mehökkentő volt azok után, hogy a tanácsháza és a rendőrség a Kádár-korban – előtte még inkább – szigorúan őrizte a különállását. Hogyan is lehetett volna fegyveres őrt állítani a művelődési ház, vagy a posta elé – holott a rendőrség előtt állt, mint ahogy a pártbizottságok előtt is.

Az általános nevelési központok, még inkább a művelődési városközpontok azonban nem csak ezeket a fórumokat jelentették (jelentették volna) – hanem ezeknél még többet is. A művelődés olyan gumifogalommal vált, amellyel – ez különösen a rendszerváltozás után vált markánsan láthatóvá – az 1980-as évek reform értelmisége a politikai közéletet is helyettesítette, vagy azt is – a közéletet, a helyi politikát – beleértette. Amikor általános művelődési központokról beszéltek, nem csak a postát és az italboltot, az iskolát és a kultúrházat, a tanácsházát és a rendőrséget pakolták volna egy épületbe. Hanem az ilyen épületekbe a szabadidős önrendelkezést, az egyre világosabban látszó érdekütközéseket, vagyis az egész helyi közéletet – később önkormányzatot mondtunk – is ide helyezték volna át.

Igaz, az oktatáskutatók – már akikről itt most beszélek – ilyen messzire még nem merészkedtek. Megmaradtunk a komprehenzív iskoláknál, meg azoknál a regionális kutató-soknál, amelyek az ún. közös középiskolák sikereit firtatták Skandináviától Németországig, Angliától Svájcig. Nem véve észre – pontosabban észrevenni nem akarva –, hogy már nem a komprehenzíven van a hangsúly, hanem az önkormányzatiságon. Ehelyett térszerkezet-ről, költségsökkentésről, tanyai iskolákról és népességfogyásról beszélünk. És olyan oktatási rendszert javasoltunk, amely szorosan – az akkorinál szorosabban – simul a települések igé-

nyeihez, alapfokon az elemi oktatás, középfokon a gimnázium és szakképzés, felső fokon a felsőoktatás, regionális centrumonként pedig a kutatás iránti lakossági (és vállalati) igényeket is kielégítve.

[...] Holott az 1980-as évek az olyan félig-meddig céhbeli társadalomkutatóknak, mint mi, oktatáskutatók is akkor már voltunk, a kitartó munka és a többé-kevésbé sikeres szakértés évtizede volt. Az én partnerem, amellyel lényegében a megszűntéig együtt dolgoztam, az Országos Tervhivatal lett; annak is a területfejlesztési főosztálya. Kiváló szakemberekkel ismerkedtem meg ott, többek közt Bod Péter Ákossal, Cravero Róberttel, később Semjén Andrással, Timár Jánossal, Enyedi Györggyel (vele előbb az MTA-ban, azután a pécsi egyetemen). Ezeknek az együttműködéseknek az igazi hasznát azonban nem annyira az írásokban lehetett felmérni, mint inkább a tervezések és viták tapasztalataiban. A „tervalkuknak” azt a rendszerét, amely a késői Kádár-korban kialakult, és amelyet a közgazdasági irodalom valamilyen „magyar modellnek” tartott, kötetben is megjelentettük (*A tervezés és döntés anatómiája*). Hasonló eredményre jutottunk, mint Szelényi és Konrád, üldözött és híres esszéjében (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*). [...]

*

Ez a rendszer változott meg az 1988–90-es fordulattal. A mozdíthatatlannak látszó intézmények – a szociológiáé is – hónapok alatt alakultak át; oly gyorsan, hogy az őket alkotók, benne részt vevők alól szinte máról-holnapra csúszott ki a talaj. A Párt nagy befolyású Társadalomtudományi Intézete a Párt elmúltával magára maradt – jó szerencse, hogy a benne szereplőknek sikerült átvételniük az Akadémiával. (Ebből lett a későbbi Politikatudományi Intézet.) Az Akadémián most már két társadalomtudományi intézet volt; a Szociológiaiba a későbbi SZDSZ-hez vonzódnak, azt támogatók csoportosultak (zömmel nagyvárosi, polgári értelmiség), a Politikatudományiba inkább az egykori Párt reformszárnyát alkotók. Akik egyikben sem találták a helyüket, a gyors változások idején egyetemekre igyekeztek visszahúzódnak. Nagy szükség volt ott rájuk, mivel az egyetemeken föloszlottak az egykori marxizmus tanszékek, utódaik lettek az egyetemi szociológusok és politológusok, de híján a megfelelő tudományos fokozatoknak és szakmai kapcsolatoknak.

Az a generáció, amellyel kutatói pályám kezdetén találkoztam, kilépőben volt az aktív tudományos életből. Jellemzően visszafordultak eredeti képesítésükhöz: Kulcsár Kálmán, az akadémiai szociológia 1968 utáni vezetője, újjászervezője, akadémikusként most már inkább jogász volt, semmint szociológus. Szentpéteri, aki eredetileg szintén jogász volt, és Szegedről ingázott föl Pestre Kulcsár helyettesének, szintén visszavonult az egyetemre. De most már nem a szociológia tanszéket akarta vezetni, hanem a jogi karra visszakerülni (hívott a szegedi szociológiára maga után). Farkas János, aki a veszprémi egyetemről érkezett egykor a Szociológiai Intézetbe – tudányszociológiával, a „tudományos-technikai forradalommal” (vagy szerényebben: „haladással”) –, helyet keresett és talált a Műszaki Egyetemen. Huszár Tibor, aki egykor az ELTÉ-n kiharcolta és megszervezte a szociológiát – pedagógiából kandidált, aztán a Filozófiai Intézet adjunktusa lett –, szintén kiöregedett az ELTE Szociológiai Intézetének vezetéséből, és politikatörténészként írt tovább (elismerésre méltó szorgalommal és integritással). Alternatív és párhuzamos szociológiai és politológiai tanszékek sora indult, kiszabadulva a marxizmus, főleg azonban A Párt kontrollja alól.

Az az értelmiség, amely sokáig elzárva-megvédve, mintegy a partvonalról szemlélte a Kádár-kor valóságát, most hirtelen lépett a napvilágra. A dohányfüstös, leporellós szobák-ból, a heti két napos intézeti találkozásokból, a titkos-titkolózó lakásakadémiákból napfényre lépve kezdett és akart politizálni: ezernyi pártban, ezernyi könyvben, újságban, ezernyi politikai gyűlésen és konferencián. Az 1980-as évtized rövid volt; legalábbis rövidebbnek tűnt a

Kádár-kor előző évtizedeinél, mert azoknak nem lehetett látni a végét. Az 1980-as éveknek lehetett. Egyre sürgetőbb reformötletek egyre hangosabban kértek szót. Most mind egyszerre szabadultak ki, mámorosan. A szabadságnak ez a kapkodó vágya, ez a mély lélegzete fűtötte a fordulat éveinek lelkesültségét. Az ötletek, amelyek szót kértek és programokban fogalmazódtak meg, nem a politikai valóságra keletkeztek válaszul – azt a hatalom addigi birtokosai rejtve tartották –, hanem az 1980-as évek lefojtott vitáira. A hirtelen jött tavaszban, a hirtelen megszerzett félig-meddig hatalomban olyan döntéseket eredményeztek – vallásszabadságról, önkormányzatról, kisebbségekről, privatizációról, kárpótlásról –, amelyek hosszan velünk éltek, évtizedekre meghatározva-bekorlátozva a társadalmi-politikai mozgásteret.

Az Oktatókutatót sem kímélte a tisztító tűz, de én ezt távolról, Amerikából szemléltem. (Ösztöndíjam története maga is a kor fintora.) Kivételes pillanatban érkeztem oda: felfokozott várakozással fogadtak, én pedig rendszerint hetekkel előbb megjósoltam nekik, mi fog történni a „vasfüggöny mögött” (amit nem mindig értettek, például a nemzeti jelvények változtatásának eufóriáját Kelet-Európában). Csak akkor éreztem meg, hogy mi mindenből maradtam ki, amikor – egy év múlva – hazajöttem. Az intézet, amelyben legtermékenyebb évtizedemet töltöttem, süllyedőben volt, mint más hasonló hely. Amit benne megtanultam társadalomról, kutatásról, „valóságról”, addigra csaknem teljesen érvényét veszítette. Bátorságom, amellyel az új életbe mégis belevágtam, két forrásból táplálkozott. Az egyik a lelkesültség, hogy a Kádár-kor – vele a Rákosi-kor, a kitelepítés, a párttitkárok és az orosz katonák kora – véget ért. A másik pedig a nem tudás, hiszen annyi mindenből kimaradtam (s annyi mindent nem láttam előre).

A társadalomkutató – akkor már inkább így hívtuk magunkat, a „szociológusról” lepatogzott a presztízs, amelyet a szüntelen pártkontroll, az előle bujkáló ellenzékiesség és a radikalizmussal kacérkodó jól értesültség jelentett – előtt két út állott. Az egyik a tudomány, a maga diszciplináris fegyelmeivel és akadémiai oligarchiájával. A másik a piac, amely az eddigi bürokráciától való függetlenséget, versenyt és előre nem látható megélhetést ígért. A kezdeményezőbbek ezt a második utat választották. A hagyományosabbak sodródtak tovább ötletszerűen átszervezett minisztériumi háttérintézetekben. Sokáig nem tudtam, mit tegyek. A „valóság” – adatok, értesülések, tények formájában – még mindig inkább a háttérintézetekben volt meg; a piac viszont szabadságot, vállalkozást és újszerű függetlenedést ígért.

Egykori tanárként, évtizedes kutató pályára (közalkalmazotti lét) után engem nagyon vonzott az egyetem. Szegeden címzetes tanár lettem, majd már a fordulat után a szociológia tanszék vezetőjének hívtak. Ez lelkesedéssel töltött el. Egyrészt a tanszék, amelynek révén most már igazán céhbéli szociológusnak számíthattam volna; másrészt a felsőoktatás, amely ismét tanítást jelentett. Ráadásul ott volt még, családi örökségként, a vidéki város utáni nosztalgiam. Bár csupán néhány hétig tartott – sem kinevezést, sem megbízást nem kaptam az egyetemről, csupán ígéreteket –, szegedi tanárkodásom mély korty volt a vidéki szociológia valóságából.

A vidéki szociológia – egy-két évtizeddel később, mint a fővárosi – épp most kászálódott ki a marxizmus öleléséből. Ami konkrétan a marxizmus intézetek megszüntetését jelentette, az ezzel járó szervezeti és emberi zavarodottsággal. A marxizmus intézetek közvetlenül a rektor alá tartoztak, nem szakot jelentettek, hanem „világnézetet” (meg persze burkolt hatalmat). Gondjuk nekik volt legkevésbé a hallgatói létszámmal – a hallgatói létszámcsökkenés modern problémáját 1990 előtt nem is ismertük –, s a kötelezettségeket is be tudták vasalni a hallgatói seregben, még ha az ideológiára hivatkozva is. Minisztériumi irányításuk is más volt, mint az egyetemeké; talán a minősítéseket és fokozatokat sem úgy hajtották be rajtuk, mint más egyetemi egységekben.

Mindez egyszerre veszett el. Amikor Szegedre érkeztem, Szentpéteri éppen költözöködött – nem írom, pedig írhatnám, hogy menekült – a szociológiáról a jogra. Akinek köze volt, van

egy egyetemhez, jobban megérti ezt; én, a kívülálló, a kutatóintézetből érkezve akkor még nem értettem. A marxizusból három tanszék alakult – szociológia, filozófia és politológia –, és egyszerre kerültek a bölcsészkarra. Akik ott dolgoztak azonban, eredetileg nem vagy nem mind bölcsészek voltak, egyesek jogászból „nyergeltek át” szociológusnak. Féltek a bölcsészkartól, keresték, de nem találták a helyüket.

Nekik nem segített az sem, hogy egyik napról a másikra minősültek át „társadalomkutatóvá”. A „nép” (ezt én kerestem mindig), a „társadalom” (ezt inkább a céhbeli szociológusok) csak karnyújtásnyira volt tőlük, csak ki kellett lépniük az egyetem kapuján. (Én a *Vibarsarok*-kal a kezemben látogattam először Szegedre.) De hogy mit kellene látni rajta, azt a fővárosi szociológusoktól kellett megtanulniuk (s nem csak Szegedről beszélek, hanem Pécsről, Debrecenről, Miskolcra is). A vidéki egyetemeken a néprajz talált otthonra, a szociológia fővárosi maradt. A fővárosból „le” lehetett menni kutatni – vidékről azonban „föl” kellett utazni tanulni. Az egykori pártintézetben a csütörtökök voltak az intézeti napok. Ezt a napot a vidéki szociológusok, ha lehetett, szabadon hagyták. A pártintézet rendezvényein mindenkinek érdemes volt megjelenni, aki be akart kerülni „a céhbe”. Azt a falukutatást, amelyet valaha épp Szegeden Ortutay, Erdei indított, s amelybe a pedagógus Imre Sándor is bekapcsolódott a maga és hallgatói „iskolakutatásával”, az ötvenes évek végén újraindult magyar szociológia nem ismerte és/vagy nem ismerte el. Így hát a vidéki szociológusok Pesten igyekeztek megtanulni, hogy milyen az a valóság, amelyet otthon láttak.

A fővárosi szociológia domináló – mondhatjuk nyugodtan, kirekesztő – jellegét az is növelte, hogy szociológus képzés hosszú ideig csak Budapesten, az ELTÉ-n folyt. (Kivételt jelentett a Párt politikai főiskolája. Ott is lehetett szociológiára járni, bár később nem dicsekedtek vele.) Aki kutató akart lenni (vagy csak odasodródott), annak nem volt kötelező ugyan diplomát szerezni szociológiából – az első generációnak nem is mindig volt –, ők azonban jobbára elvárták a fiatalabbaktól. Az egyetemeken már más volt a helyzet. Aki egy diszciplínát képviselt, annak nem csak diplomát kellett szereznie belőle, hanem tudományos minősítést, fokozatot is.

A diszciplína, tudjuk, két dolgot jelent: tudományt és fegyelmet. Mégpedig a kettőt együtt: aki a tudomány presztízsében kíván osztozni, az alá kell vesse magát a fegyelemnek, amelyet a beérkezettek alakítanak kít és tartatnak be. De milyen diszciplína lehetett a rendszerváltás előtti szociológia – a maga pártkontrolljával, kirekesztősdíjével, bujkálásaival és gyanakvásával? Különösen ha, mint a vidéki egyetemeken, a rendszerváltás hajnalán éppen a marxizusból érkezett? Azt hiszem, ez a dilemma is benne rejlett az én egyetemi kudarcomban, hogy ti. csak meghívást és ígéretet kaptam, de megbízást vagy kinevezést nem. A szociológia még hosszú ideig nem kellett a bölcsészkarok vezetőinek, ahogy sokáig a pszichológia vagy a pedagógia sem.

És ha volt is szociológia, kik lehettek a hallgatói? A mi hallgatóink Szegeden zömmel a történelem szakosok voltak; ők jobban becsülték a szociológiát és a politológiát, mint a bölcsészkar tanárai. Amikor először hallottam Szelényitől, hogy az amerikai egyetemen a szociológia csak amolyan ráadás, szórakozni vágyó érdeklődők fóruma, gyakorló tere, nem is fogtam föl hirtelenjében. Pesten a szociológus – megtúrt vagy üldözött, ellenzéki vagy szakértősködő, régebbi generációs vagy épp emelkedő – magas presztízsnek örvendett az értelmiségiek között. Mindenről őt kérdezték – újságokban és tévében –, mindenre ő válaszolt. Aki frisset, érdekeset, újdonságot, ellenzékit akart olvasni, tanulni, tudni, hallani – az szociológusnak ment. A Kádár-kor azonban Szegeden is elmúlt – kinek kellett volna itt a szociológia? Minek? Közvélemény kutató vállalkozáshoz? Elszegődni egy piacutató céghez (akkor még alig volt)? Vagy bekerülni a tanszékre? (Engem sem bíztak meg.) A vidéki városok nem

voltak elég nagyok, társadalmuk nem volt eléggé összetett ahhoz, hogy szociológus értelmiségieket eltarthassanak.

S mert szűk szakma volt – akkor még nem társult hozzá a szociális munkás, szociálpolitikus –, egyúttal szűk és igen koncentrált volt a piaca is. Ami távolról nézve, egykor vidéki tanárként kívánatosnak tűnt – nemzetközi kapcsolatok, bennfentes információk, korszerű kutatásmódszertan, kutatási pénzek –, az közléről, sajnos, belterjesnek, sekélynek és korlátozottnak látszott. Nem a személyek. A lehetőségeik, az olvasóik, a közönségük. A kevés hallgató és a szűk tudományos szereplések pedig egymást gyöngítették. Úgyhogy én – le sem töltve az első hónapot – búcsút mondtam az egyetemi szociológusi pályának.

Így lettem, mint többen mások, „oktatáskutató”. Nem tudom, ki találta ki ezt a szót. Mindenesetre németben már megvolt (*Bildungsforschung*), és ezt a nevet kapta az az intézet, amelyben 1981–2001 között dolgoztam, és amelyet a rendszerváltozást követő évtizedben irányítottam is. Ma (2015) újra divatja van az ilyen szóösszetételeknek (éghajlatkutató, médiakutató és még számos más), ezelőtt harminc évvel azonban új és szokatlan volt. Kihívást jelentett a „pedagógiával” szemben, pontosabban azokkal szemben, akik régebbi háttérintézetekben és pedagógusképző tanszékeken hagyományos pedagógiát („katedra pedagógia”) műveltek. Ha közelebbről megnézzük, kik is sodródtak ide, „oktatáskutatónak”, a kép meglehetősen vegyes. Volt köztük szociológus, közgazdász, pedagógus, pszichológus, sőt még orvos is. Nem a diszciplináris hovatartozás kötött össze minket, hanem érdeklődésünk jellege (társadalomtudomány) és kutatásunk tárgya (oktatáspolitikai). Azok a kérdések, amelyeket valamely kormányzat, intézményfőnntartó, helyi vagy megyei önkormányzat kellett megválaszoljon, s amelyekre választ a pedagógiai kutatóktól nem kapott.

Húsz-harminc év távlatából visszatekintve az oktatáskutatást alkalmazott társadalomkutatásnak mondanám. Amikor ismét egyetemre kerültem (debreceni pedagógia tanszék), magabiztosan ki is jelentettem, hogy „pedagógia” nincs, de nem is kell. Ami helyette van és kell is, az egy alkalmazott társadalomkutatás. Oktatáskutatásnak csak azért nem neveztem, mert annyit kezdtem már megérteni az egyetemi életből, hogy ahol nincs tudományos diszciplína, ott nincs tantárgy, hallgató, vizsga, fokozat, állás. Sőt nincs tanszék, iroda, adminisztráció, meg ami az egyetemen ezzel együtt jár. S akkor pedig irány az alagsor – ott tanyázott például a szerencsétlen sorsú oktatástechnika csoport.

Amíg a Kádár-kori kutatói lét tartott – sőt magas is volt a presztízse –, addig oktatáskutatónak lenni is jó volt. Egyszerre lehetett szakértő, aki értett az oktatáshoz, tehát meg lehetett kérdezni hivatalosan, újságban, rádióban. Egyben pedig tudományos kutató is, aki meghívást kapott a kor rejtett vagy nyilvános reformvitáira – amelyeket viszont szociológusok és közgazdák tartottak (inkább, mint a pedagógusok). Oktatáskutatóként kerültem kapcsolatba a szerveződő hazai társadalom-földrajzosokkal, akik maguk nem foglalkoztak az oktatásüggyel. S a társadalomföldrajzból meg a városszociológiából szerzett tudással tudtam beilleszkedni a „kutatók” közé, akiknek a regionális megközelítés akkor még új volt.

Az egyetemen azonban ezt a játékot nem lehetett már űzni. A pedagógusok a pedagógia tanszéken dolgoztak – tanítottak, kutattak, vitáztak, éltek –, a szociológusok a szociológián, és így tovább. S minden (vidéki) egyetemen a pedagógia fontosabb volt, mint a szociológia; amit az elhelyezésükből is tudni lehetett. (Debrecenben a neveléstudományi tanszék hagyományosan a rektori hivatal mellett helyezkedett el, a szociológia ellenben a meglehetősen sötét és jóval szűkebb földszinten.)

A pszichológia viszont éppen új épületbe költözött, és intézet lett számos tanszékkal. A pszichológia elismertsége jóval magasabb volt – és nem csak Debrecenben –, mint a pedagógiáé, nem is szólva a szociológiáról. Frissen kinevezett egyetemi tanárként értettem csak meg,

hogyan „nyúlja le” és szorítja ki egyik a másikat. A pszichológusok, különösen vidéken, hajlamosak voltak „eltanítani” a pedagógusok előtt a frissebb, érdekesebb, tudományosabb újdonságokat, a neveléstudományi tanszék pedig szállította nekik hozzá a tanárképzős hallgatóságot. Ebben az irányban nem lehetett tágítani a pedagógia mozgásterét. Amerre tágítani lehetett, az éppen a szociológia volt.

Debrecenbe tanárként akkor kerültem, amikor éppen szervezték az egyetemi doktori programokat. A neveléstudománynak ez sehogyan sem sikerült: nem volt elég oktatója hozzá, és nem volt elég mondanivalója (tantárgya, tananyaga) sem. Először az egész bölcsészkar meg akartam hívni a pedagógia doktori programjába – mondván, hogy tanárképzés az egész bölcsészkaron folyik. Idejében fölvilágosítottak azonban, hogy a doktori képzéshez alapszak is kell, ilyen pedig neveléstudományból nem volt. Volt viszont szociológiából. Nekik hallgatóik voltak – nekünk viszont doktori képzésünk lett. Olyasmit kellett azonban a pedagógiából tanítani nekik, amit megérthettek. Ez pedig a társadalom és az oktatás kapcsolata.

Az a doktori képzés, amely ebből az együttműködésből kinőtt, pedagógia is volt, meg szociológia is. Pontosabban valami mindkettő határán – amit oktatáskutatásnak nevezünk. És mert doktori képzés kutatás nélkül nincs, olyan témákat kerestünk, amelyek iránt szociológus és pedagógus hallgató is érdeklődik, ez pedig az iskola és az oktatás társadalmi dimenziója volt. Ráadásul olyan terepet kerestünk, amelyet a fővárosból nem lehetett olyan jól „megkutatni”, mint Debrecenből. Tér, társadalom, iskola – amelyektől az elmúlt évtizedekben el-elkanyarodtam – itt ismét összekapcsolódott.

Kezemre játszott két körülmény. Az egyik a kisebbségek iránt hirtelen megnőtt érdeklődés a rendszerváltozás után. „Kisebbségeken” akkor még nem a roma/cigány népességet értették, értették – vagy nem elsősorban őket –, hanem a nemzeti kisebbségeket. Közülük is azokat, aki az országhatáron kívül élnek. Ennek Debrecenben komoly hagyománya és támogatottsága van. Egy doktori program, amely a határon túli kisebbségekkel foglalkozik, sokaknak fölkelte az érdeklődését. A másik kedvező körülmény a határok megnyílása volt, valamint az, hogy a határon átnyúló kutatásokat és fejlesztéseket az Európai Unió támogatta. A két lehetőségéből nőtt ki a „Partium” (amit annak nevezünk el) oktatáskutatása, amelynek középpontjában nem a főváros helyezkedik el – hanem (persze) Debrecen.

Az Oktatáskutató Intézet mára csak azok emlékében él, akik valamikor benne dolgoztak. „Oktatáskutatók” mégis vannak – sőt, egyre többen. Megtalálhatjuk őket Debrecenben, Pécsen és mindenütt, ahol a szociológiát és az oktatást egyszerre, együtt kutatják.

*

Azt kérdelek tőlem, hogyan lettem szociológus. Én meg azt kérdezem magamtól: szociológus lettem-e egyáltalán. Az, hogy sok mindenkit ismertem, ismerem, még nem jelenti azt, hogy céhbelivé váltam. Végiggondolva, hogy minek is neveztem magamat az idők során, voltam már tanár, hírlapíró (erről igazolványom is van), tudományos kutató, minisztériumi osztályvezető (nem voltam túl büszke rá). A képzettségemmel is van baj. Tanítóképzőt végeztem ugyan, de nem lettem tanító; teológiát is végeztem, de lelkész sem lettem. Legegyszerűbb az, ha középiskolai tanárt mondok; az a végzettségem is, és azt szerettem eddig talán a legjobban. A foglalkozásom? Régebben szívesen neveztem magam „nevelésszociológus”-nak; újabban inkább „társadalomkutató”-t mondok. Az előzőről nincs diplomám – igaz, ilyen diploma nincs is. Az utóbbi meg minden lehet. De ha valahol, valakik szociológusnak mondanak, még mindig megborzongok. Mint mikor az első szerelmünkkel találkozunk.

(Részletek a Hogyan lettem szociológus? című írásból, amely a Kairos Könyvkiadó számára készült.)

Irodalom (*amire hivatkozom, vagy csupán említtem*)

- Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Szikra Könyvkiadó, Budapest, 1948.
- Andorka Rudolf: Bevezetés a szociológiába pedagógusok számára. Oktatókutatató Intézet, Budapest, 1986.
- Buber, M.: Én és te. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994
- Buda Béla: A kommunikáció és az emberi kapcsolatok pszichológiája = Valóság. 9. évf. 1966. 6 szám
- Cseh-Szombathy László – Ferge Zsuzsa: A szociológiai felvétel módszerei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- Csepeli György – Hegedüs T. András – Kozma Tamás: Az oktatásügyi szervezetkutatás lehetőségei. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
- Erdei Ferenc: Magyar város. Athenaeum, Budapest, é. n. (1939)
- Etzioni, A.: The Active Society. Collier–Macmillan, London; Free Press, New York, 1968.
- Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- Ferge Zsuzsa – Háber Judit (szerk.): Az iskola szociológiai problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1974.
- Féja Géza: Viharsarok. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1957.
- Forray R. Katalin: Az iskolakörzettesítés társadalmi hatásai. Egyetemi doktori értekezés kézírata. Szeged, 1976. (www.academia.edu/10782742)
- Forray R. Katalin – Kozma Tamás: Az iskola térben, időben. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2011.
- Gazsó Ferenc: Iskolarendszer és társadalmi mobilitás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1976.
- Hajtman Béla: Bevezetés a matematikai statisztikába pszichológusok számára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.
- Harsányi István: A tanulók megismerése. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971.
- Havighurst, R. J. – Neugarten, B. L.: Society and Education. Allyn and Bacon, Boston, 1962.
- Hoyle E.: Organizational analysis in the field of education = Educational Research, 7. köt. 1965. 2. szám
- Jáki László – Salamon Zoltán (szerk.): Nevelésszociológiai szöveggyűjtemény I-II. Tankönyvkiadó, Budapest, 1964.
- Konrád György – Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1978.
- Kozma Tamás: Bevezetés a nevelésszociológiába. Tankönyvkiadó, Budapest, 1974.
- Kozma Tamás: Hátrányos helyzet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1975.
- Kozma Tamás: Tudásgyár. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Kozma Tamás (szerk.): A tervezés és döntés anatómiája. Oktatókutatató Intézet, Budapest, 1986.
- Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Lambert, R. – Millham, S. – Bullock, R: Manual to the Sociology of the School. Weidenfeld and Nicholson Publishers, London, 1970.
- Nemes Ferenc – Szelényi Iván: A lakóhely mint közösség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.
- Németh László: A minőség forradalma I-II. Magyar Élet kiadás, Budapest, 1940.
- Pataki Ferenc: Szociológia és nevelés. In: Tanulmányok a neveléstudomány köréből, 1963. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.
- Szabó Dezső: Az egész látóhatár I-III. Magyar Élet kiadás, Budapest, é. n. (1939)
- Szabó Zoltán: Szerelmes földrajz. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, é. n. (1988)
- Szczepanski, J: A felsőoktatás szociológiája. Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóközpont, Budapest, 1969.
- Szelényi Iván – Konrád György: Az új lakótelepek problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- Szentpéteri István: A szervezés modern kori fejlődése, professzionalizációja és tudománnyá válásának folyamata = Acta Universitatis Segediensis (Juridica et Politica), Tom 24. 1977. Fasc 4.
- Szentpéteri István: A szervezet és a társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.
- Tóth Imre Zoltán: Szervezés- és vezetéstelelmélet. Nemzetközi Számítástechnikai Oktató Központ, Budapest, 1973.